

«В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ТЕПЕР БІЛЬШОГО НЕМА...»

Рішуче увійшовши до секції й притишивши голос, з такою собі флегматичною таємничістю, Сергій Солдатов, голова Демократичного руху Естонії (6 років суворого режиму), сказав: — Михайле, дарую велику ідею. — І по павзі: — Запиши біографії Стуса і Айрікяна.

У той час я працював над книгою табірних інтерв'ю, до якої ввійшли "сповідні біографії" сіоніста Бориса Пенсона (малюра, учасника славнозвісної "літакової втечі" євреїв у 1970 році, 10 років суворого режиму), російського націоналіста Володимира Осіпова (редактора журналів "Вече" і "Земля", 8 років суворого режиму) і демократа Солдатова. Чому б не включити до книги розповіді про дотаборове життя українського поета Василя Стуса (п'ять — табору, три — заслання) та вірменського поета й співака, ватажка Національної об'єднаної партії Вірменії Паруйра Айрікяна (7 років зони, 3 — заслання)?

— Ні, Серьожо, — відповів. І пояснив, чому "ні".

Що я пояснив тоді? Соромно згадувати. Ідіотична делікатність заїла мене. "Стус і Айрікян — самі літератори й пишуть не гірше від мене. З якої речі, користуючись правами дружби, я забиратиму в письменників їх законний, власний матеріал — тканину їхнього життя?" Отака безумна логіка диктувала мою відповідь!

Відтоді минуло майже п'ять років. Я скінчив і зону, й заслання, живу в Ізраїлі. Василь Семенович Стус також скінчив свої вісім літ ув'язнення й заслання, встиг пожити кілька місяців з родиною в Києві і як член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод знову пішов до концтабору: 10 років особливого режиму з подальшим п'ятилітнім засланням. Чи

вийде він після "спеца" через 15 років зі своїм порізаним шлунком — нікому, крім Бога, невідомо. І ось, кленучи свою колишню делікатність, я вирішив сьогодні занотувати ті окрушини, що їх утримала пам'ять, — уривки відомостей про блискучу людину й найбільшого поета сучасної України — Василя Стуса.

Березень 1975 року. Я щойно прибув до Мордовського "Дубровлагу", знайомлюся з мешканцями брежнєвського Архіпелагу. Стрункий, сіроокий красень Зорян Попадюк, двадцятитрилітній студент Львівського університету (він відбуває четвертий рік свого 12-літнього терміну), відклав на тумбочку якісь вправи із санскриту — поверх підручника литовської мови, гнучко підвівся з ліжка і запросив мене вийти на повітря, "прогулятися на коло".

Кілька слів про краєвид зони (так ведеться: починати опис із краєвиду): зона ЖХ 385/17а називалася ще "малою зоною" — в ній лише чотири бараки й навіть у кращі роки вона налічувала всього 400-500 в'язнів. Колись, за розповідями ветеранів таборової обслуги, зону заповнювали черниці, посаджені сюди за віру в Бога ("тут вони й молилися на ліс"), відтак черниці вимерли за дротом, і "малу зону" приділили під "штрафний" політтабір. Її оточувала неодмінна чотириметрова огорожа з чотирма рядами колючого дроту і спіралями Бруно, а вздовж огорожі бігла витоптана поколіннями зеків стежка — це й є "коло". Закручуючи по ньому виток за витком, Зорян того вечора розповідав мені, які дивовижні "кадри" українського народу заповнили в 1972 році сумнозвісну Мордовію. Головним доказом людської добірності представників цієї нації стали в устах юного українця їх величезні терміни ув'язнення. Всередині дротяного чотирикутника для нас обох було якось самозрозуміло: якщо людина має великий термін — значить, людина хороша, ну, а малий строк наводив на думку про якийсь усе таки ґандж (втім, це теорія, і з малими термінами я, практично, нікого не зустрічав). Ми розуміли, що бувають винятки у той чи інший бік, проте юний Зорян був переконаний: "Хорошій людині радянська влада мало не дасть. А найбільші терміни в зонах маємо ми, українці", — це вимовлялося скромно, але з добре відчутною притаєною гордістю.

Того вечора я вперше дізнався про Сверстюка, Чорновола,

Лісового, Пронюка, подружжя Калинців, отця Романюка, Геля, Караванського... Завершуючи, Зорян зідхнув — добре пам'ятаю це сором'язливе зідхання:

— Найменше з наших, лише п'ять років, дали Стусові. Так у нього майже немає складу злочину...

Він ніби вибачався перед ленінградцем, що ось в українця — і такий непристойно малий термін. Що Стус, крім п'ятьох років табору, має попереду три роки заслання — про таку дрібницю Зорян не згадав, про заслання я дізнався від самого Василя через рік. І це природно: будь-яке покарання, будь-яка репресія, не пов'язані з огорожею з колючого дроту, зеки вважали несуттєвими, майже неіснуючими! Пояснюється це просто: головний засіб впливу на в'язнів — давній: голод плюс холод, постійне недоїдання й блаженська одіж. Тому заслання, де можна поїсти досхочу і вдягтися тепліше, і ми, й гебісти сприймали майже як повну волю. Треба було власними боками пройти через заслання, щоб збагнути: термін заслання — справжній термін, цілком реальна репресія (а от у зоні мені сказали: "В західній пресі наші строки публікують, включаючи заслання. Може, є в цьому сенс?" — малося на увазі, що термін, який включає заслання, — це певний пропагандивний трюк, певна махінація, хоч, видно, й корисна).

— Стус має лише п'ять років, — повторив Попадюк і раптом задумано, як щось виношене, але ще ніким не визнане, додав:

— Тепер більшого за Стуса в українській поезії нікого нема.

Я вже встиг оцінити хист, і смак, і ерудицію молодого українця, проте, ніби сумніваючись, заперечив:

— А Драч? А Вінграновський? — (тепер розумію, що тоді трохи хизувався своєю обізнаністю в українських справах).

— Скурвилися. З тієї четвірки одна Ліна Костенко лишилася поетом.

...Кілька слів убік, для читача, що не знає української поезії. У 1950-60-і роки, роки нечуваної популярності поезії серед радянської молоді, гриміли в Радянському Союзі дві поетичні "четвірки", російська (Вознесенський, Євтушенко, Рождественський, Ахмадуліна) і українська (Драч, Вінграновський, Коротич, Ліна Костенко). Минуло два десятиліття, й вицвіли естрадні кумири нашої молодости, зійшли з трибун: у Росії лишилася на колишній висоті лише Бела Ахмадуліна, а українців я якось згубив

з очей, і лише в зоні, від Зоряна, дізнався, що їхня еволюція точно відповідала російській.

Фраза Зоряна Попадюка про "найбільшого поета сучасної України" запам'яталася. Невже побачу його? Чи часто людині випадає нагода познайомитися з найбільшим поетом п'ятдесяти-мільйонного народу! Але як? Стус сидів "на трійці", себто на зоні ЖХ 385/3-5, від нас недалеко, але за огорожами, собаками й вартами. Щоправда, з обох зон возили до спільного карцера й до спільної в'язниці-"профілакторію", але ні в карцері, ні в слідчому ізоляторі Саранського ГБ зустріти Стуса не довелося.

...За кілька місяців, у жовтні 1975 року, Зоряна відвезли на три роки до Владімірської критої тюрми. На його спорожніле ліжко перекинули з зони ЖХ-385/19 молодого зека Василя Овсієнка, вчителя української мови та літератури (справа журналу "Український вісник", 4 роки суворого режиму); відтак кілька місяців нові в'язні не з'являлися... "Мала зона" вмирала. Починалося здійснення проєкту ГБ: перекинути ув'язнених дисидентів з Мордовії (надто близької до Москви) подалі на північ — на Урал, на річку Чусову. Одного за одним "смикали" зеків етапами "на Перм", і першою в Мордовії спорожніла штрафна ч. 17а. Завмирили служби, цехи... Ми чекали з тижня на тиждень: коли кінець? Коли природною смертю здохне зона черниць, зона Юлія Данієля й Валерія Ронкіна, Едварда Кузнєцова й Марка Димшиця, Володимира Осіпова і Юрія Галанскова, В'ячеслава Чорновола й Дмитра Квецька, Сороки й Підгородецького, Айрікяна і Зограбяна! І раптом... раптом на зону, що вмирала, привезли нового зека.

Якщо не помиляюся, в лютому 1976 року наглядач Чекмарьов шепнув по секрету цеховому механікові з зеків, колишньому капітанові радянської армії Володимирові Кузюкіну: "На вахті поповнення сидить. Чекаємо Зіненка для оформлення" (капітан МВД Зіненко начальствував на зоні 17а).

Навидовижу негарний на вроду, жовтавий, з лицем, що нагадувало печене яблуко, але з очима молодими, швидкими, лукавими, цупкими, Кузюкін завжди примудрявся першим уп'ястися в будь-яку табірну новину. Він дістав термін за поширення летючок "ревізійністського змісту" — проти введення військ у Чехо-Словаччину (п'ять років), а в таборі його, що мав шлункові недуги, начальство поставило на "тепленьке місце" механіка, й, ремонтуючи електроприлади для "ментівні", він міг та й умів першим дізнаватися від них про цікаві новини з волі.

Ось і тепер шепнули: на вахті тримають новачка, довгого й худого зека, чекають оформлення до зони.

— Спитав, по якій справі. Чекмар не знає. Але не з волі, він його раніше на шпитальці бачив. З якоїсь зони штрафника перекинули. Якщо прикинути... — Кузюкін замислився, гострі зморшки перетягли чоло. — Довгий, худий... Либонь, Стус.

...Коли о п'ятій годині ми ввійшли в зону, віддавши хазяїнові за день сто один відсоток, 73 пари білих рукавиць з одним пальцем, новачок щойно вийшов з вахти й зайняв ліжко. Вгадувати прізвище не довелося: на грудях, як належить, нашивка: "Стус В. С."

З першого погляду Василь вразив мене своєю виснаженістю. Обличчя різке, ніби ножем з дерева різьблене, щоки ніби стесані гемблем до підборіддя, наголо обстрижений череп посилює гостроту рис (обстригання наголо після етапу входило в обряд оформлення). Загальним абрисом постави Стус нагадував Дон-Кіхота з ілюстрацій Доре, хібащо безвусого й безбородого.

Природно, для товариша, який прибув з етапу, табірне товариство влаштувало чай. Під час такого чаю новачок звичайно знайомить табірників, що зібралися "до столу", зі своєю справою: тим він нібито ввіходить у колектив. Але Василь Стус відбував строк четвертий рік, мовчазно вважалось, що про "справу" знають усі, і тому він розповідав лише новини, — про свій останній етап, після якого опинився в нас у зоні.

— У серпні мені стало погано зі шлунком, потрапив на шпитальку...

Ближче познайомившись зі Стусом, я зрозумів, що він гордий і гоноровитий як китайський імператор. Побалакати про поезію (не свою), про філософію, про тонкощі прози чи безстрашні сутички з ГБ (не свої) він не відмовиться. Але власні недуги, страждання — не тема для розмов. Що насправді сталося в серпні 1975 року, я дізнався лише через півроку, і то не від нього, а від Бориса Пенсона, маляра-сіоніста, який сидів на "трійці" разом із Черноволом та Стусом і написав спільний з ними документ "Хроніка таборових буднів", надрукований того року в Парижі та Єрусалимі.

— Стусові стало зле другого серпня, — згадував Борис. — Я тому так точно запам'ятав дату, що того дня радіо передавало церемонію підписання в Гельсінкі Акта 35 країн Європи та

Америку про права людини. Уявляєш сценку: врочистий голос Левітана¹ з таборового радіо: "... дотримувати прав людини в повному обсязі", — а в нас посеред барака лежить заюшений Стус — він упав знепритомнівши. Кругом кров, і Василь умирає... Страшенно перелякалися. Я кинувся на вахту, натис на наглядачів, — (завважу, що Борис як ніхто інший умів розмовляти з начальством: діловито, без грубощів і без підлещування), — мент подзвонив до селища, а була неділя, нікого на місцях немає, всі гуляють-відпочивають. Довго шукали лікаря, нарешті на другому кінці дроту хтось пообіцяв: "Знайду". За годину з'явився лікар, добре напідпитку. Ще годину він розшукував начальство, щоб дістати дозвіл етапувати Василя на шпитальку. Ще годину вони з начальством розв'язували "питання транспортування" — сам знаєш, у неділю етапів нема, "воронки"² не їздять. Лікар робив усе, що міг. А ми дивимось й нічим не можемо зарадити — жах! Лікар каже: "Очевидно, крововилив у шлунок". Нарешті, години за три після того, як усе почалося, з'явився транспорт: з сусідньої побутової зони пригнали двох зеків-безконвойників з ношами, поклали на них непритомного Стуса, чотири автоматники, плюс два собаки, плюс наглядач конвоювали тіло, і віднесли Василя за триста метрів: туди, де була шпиталька. Потім ми дізналися, що до ранку до нього все одно ніхто не підходить.

Кровотечу зупинили, головний хірург при мені хвалився: "Я витягнув Стуса з трупарні", — це вже потім, коли Василя повернули на зону. Але працювати він не ходив, лежав цілодобово, геть розхворівся. Я кажу лікареві: "Ну, який сенс у вашій праці? Він знов при смерті. Йому потрібне шпитальне лікування, хіба ви самі цього не розумієте?" Похмуро прохрипів: "Я не можу віднести його в лікарню на руках". Незабаром мене етапували з зони на 19-у, я попрощався з Василем...

Після того, як Пенсона забрали на етап, Стуса відвезли до лікарні (чи не лікареві докори сумління?). Саме про це й розповідав нам Стус першого вечора за чаєм:

— Звечора сповіщають: "Стус, завтра вранці етап на лікарню. Здайте одіж, дістанете на етап зміну". Видали бушлат теплий, грубий, зовсім новий. Я ще здивувався, за які такі заслуги мене вдягають. Увечорі пішли побалакати зі Славком [Чорноволом — М.

1. Диктор московського радіо.

2. Спеціальні авта для транспортування в'язнів. — Ред.

ЗМІСТ

- 3 «В українській поезії тепер більшого нема...»
- 77 В'ячеслав Чорновіл — зеківський генерал
- 118 Микола Руденко
- 137 Святі старики з України
- 164 Бандерівські сини
- 193 Зорян Попадюк — дисидент без страху й закиду
- 211 Василь Овсієнко — мученик ГУЛагу